

ÓKORI DEMOKRÁCIA

Fischer Endre.

Korunk szellemi jelenségeinek tipikus tünetei közé tartozik a történetnek, tehát az elmúlt jelennek és a jelennek, tehát a leendő történetnek sűrű találkozása. Ezek a találkozások, ha a történetíráásra gyakorolt hatásukat tekintjük, többször voltak a történetírás kárára, mint hasznára a jelenkor politikájának. Ennek oka abban keresendő, hogy a kutatás fáklyája, valahányszor a jelenkor szempontjait kereste a múltban, több füsttel takarta el a múlt igaz szemléletét, mint amennyi fényt árasztott a jövő szakadéka felé botladozó emberiség útja elé. A múlt történéseinek tudománya, a történettudomány csak úgy válhatik a jelenkor történéseit vizsgáló tudománynak, a politikának igazi propedeutikájává, valódi *magistra vitae*-vé, ha a történetkutató szemléletében nem szakadnak át a múlt és jelen gátjai, azaz, ha nem is tud téliesen elszakadni a jelentől, melyben él, nem igyekszik saját korának nézőpontjait, melyeket egy hosszú történeti fejlődés tapasztalatai finomítottak, egy régebbi kor kevésbé haladott eszmevilágának rekonstrukciójában érvényesíteni. A politikus előtt viszont, akinek számára az emberiség elmúlt élete, a benne található analógiákban gazdag fejlődés-*anvaggal* igazi világitó fáklya lehet, ha tevékenységét a tudomány vagy a művészet tökéletességéig óhajtja fejleszteni, éppen ellenkezőleg, nem lehet gát jelen és múlt folyamatai között. Állandóan éretnie kell, hogy a jelen minden folyamata egy hosszú fejlődés látszólag utolsó etapja,

melynek eredete távol, elmúlt idők kódében csörgedez, folytatása pedig a jövő bizonytalan méhében vár születésre akkor, amikor a jelen már régen történetté avult. Csakis akkor, ha ebben a szimultánitásban látjuk egymás-melleit a múlt és jelen fejlődését, válik a történet a politika tudományának igazi propedeutikájává, bevezető tudományává.

*

A demokrácia görög szó (magyarban népuralommal fordítható) és már önmagában is jelzi, hogy az ókorban élő görög nép politikai géniuszának teremtménye. A történet csodái közé számítható méltán, hogy a görögség, ez a nemcsak számra, hanem az általa lakott terület nagyságát tekintve is kicsiny nép, mely a maga kis államaiban, *polis*-saiban élte sajátos életét és még virágzásának korszakában sem érte el az egy államban való egyesülés fejlődési fokát, nemcsak kultúrájával tekinthető a mai európai műveltség első nagy építőmesterének, hanem, ami még feltűnőbb, a politika tudományának, az államépítés művészetének is megalapítójává s egyben első — máig is megcsodált — mesterévé emelkedett. Megalapítói és művészei voltak az ókor görögjei a politikának, aminthogy ez a szó *politika* is az ő nyelvük szülötte és az az értelem, amelyet ők kölcsönöztek e szónak, a kultúra mai fokán sem változott. A politika az ő értelmezésükben — a zsarnoki államvezetéssel szemben — az államügyek olyan intézését jelentette, melyben a polgárok összesége vesz részt.¹ És talán éppen itt közeledhetünk legsikeresebben annak a rejtélynek a megfejtéséhez, amelyet egyes modern francia történettudósok le „miracle grec”-nek, görög csodának szoktak nevezni,² kutatva azt, hogyan vált lehetségessé, hogy ez a parányi nép olyan előkelő szerepet vívott ki magának az európai kultúra megteremtésében. Már a görögök felismerték, hogy az állam lelke az alkotmány.³ Az az alkotmány, amely valamennyi polgárának egyenlő szabadságot ad a haza ügyeinek intézésében, amely számíthat mindenki erő kifejtésére a közös célok érdekében — a nagyátevője a görögségnek s azon belül annak a város-

nak, amely a legnagyobb részt vállalta a hellén kultúra építésének terhében és tisztében. Az athéniak népe volt a görög műveltség nagy építőmestere, az alkotmány pedig, melyben kifejezésre jutott az athéni nép lelke, a *demokrácia* a megfejtője a csodának, melyhez hasonlót hiába keresnénk az emberiség emlékezetében, a történelemben.

Az athéni állam és alkotmány történetének első századai, melyek a királyok mítoszokba vesző emlékét őrzik, valószínűleg a törzsi életforma kizárólagosságában folytak le. Abból a kevés adatból, mely a történeti kritika szűrőjén keresztüljutva a hitelesség igényére számot tarthat, olyan korszak elevenedik meg előttünk, melyben a patriarkális királyság szétfoszló hatalma helyében az arisztokrácia, tehát a törzsek vezető családainak oligarchikus uralma éli fénykorát. A földközöség állapota, mely a pásztorkodás gazdasági fokával esik egybe, a földművelés feltűnésével lehanyaglóban van s helyet ad a magántulajdon korának, mely az ősi törzsi fejlődés utolsó, az állammá szerveződő társadalmi alakulás első állomása.

Attika földrajzilag változatos vidéke, melyet különböző ethnikumú lakosság népesített be, a Theseusnak tulajdonított, a valóságban azonban már a történeti időkben létrejött synoikismos után, mely Athénnek, a polisnak fejlődését indította el, olyan irányt szabott az athéni történetnek, mely a jövő alkotmány és társadalom kialakulására is hatással volt. A síkság (πίδιον) földesurai, az *eupatridák*, gazdasági súlyuknak megfelelően vezetőszerephez jutottak az állam vezetésében, a kevésbbé termékeny földeken dolgozó georgoi, a hegyes vidéken (διακρία) megtelepült pásztorok és favágók, s a tengerparton (παραλία) élő halászok és hajósokkal szemben; magának a városnak a lakói, akik kovács- vagy fazekasmesterségből tengették életüket, ebben a földbirtokososztályra épített államrendben még nem érezhették át azt a nagy történeti szerepet, melyet számukra a jövő századok tartogattak, de ha a nemesi családok uralma nem is vitatható a királyság bukása után kibontakozó athéni társadalomban, ha a királyok jogkörét átörökítő archonok s a nemzetségek érdekeit védő törvények megtartására s az állam ügyeinek irányítására

szervezett tanács, az *areopagos*⁴ inkább egyetlen privilegiált osztály, mint az államban helyetfoglaló valamennyi réteg képviselőjét jelentette, mégis a törzsi állam helyén már a területi állam körvonalai bontakoztak ki Görögország szívében és az állami és társadalmi fejlődés eme viszonylag primitív fokán adva voltak azok a feltételek, melyek az osztályok közötti szükségszerű összeütközésből a dolgozóosztály felemelkedésének útját megszabták.

A földközösség állapotának az emlékei még alig tűntek el a történeti fejlődés századokat gyorsan emésztő sodrában, mikor a gazdasági fejlődés a magántulajdon nyereszkesedést és versenyt sugalmazó hatásának következtében egy erősen differenciált társadalom osztályharcát teremtette meg. A nemzeti társadalom bomlása ekkor már nemcsak Athénben, hanem Hellas más tájain is megfigyelhető. A *frátriák*, melyek régebben a nemesi tribusok részei voltak, már csak nevükben maradtak meg a régi gensi társadalom hirdetőiül. Az ὀπτεωφεç vagy θιασώπτι rétege, mely a nemesi társadalom mellett a szabad földművesosztály képviselőiből került ki, helyet kapott a frátriákban, jelölve annak, hogy a régi társadalom szervezete és formái mögött új elemek tér foglalása indult meg, melyek a nemzetségekhez nem születési előjogokon, hanem a gazdasági fejlődés emeltyűjén zárkóztak fel. Egyes társadalmi rétegek emelkedése s ezzel egyidejűleg mások hanyatlása azonban kétségen kívül nemcsak a földbirtokososztályon belül indult meg, hanem az attikai társadalom egyéb köreiben is. Ugyanakkor azonban egy másik folyamat is tapasztalható — melyre forrásainkban ugyan kevés adatot találunk, következményeiből azonban világosan rekonstruálható — s ez a városi és tengerparti lakosság gazdasági és politikai súlyának lassú emelkedése, mely szoros kapcsolatban áll a görög kolonizáció megindulásával, valamint a tengeri forgalom lassú, de állandóan fokozódó jelentő ségével. A pénz használata a VIII. század óta egyre inkább elterjed, az írás, mely addig legfeljebb egy vékony elit kizárólagos ismeretéhez tartozott, a kereskedő- és iparos-
elemek között is megkezdí térhódítását. A pénzgazdálkodás nyomán a földbirtok gazdasági értéke veszít kizárólagos-

ságából; a földbirtokos nemesség mellé szorosan felzárkóz-
nak a nem nemesi eredetű szabad népelemek egyenjogú-
ságra áhító, folyton szélesbedő rétegei.

Az emelkedés ilyen módon az egyik oldalon világosan felismerhető. Az egyre inkább tagozódó társadalom egyes rétegei a tőkefelhalmozás állapotába jutnak, a termelési eszközök, melyekkel rendelkeznek, szaporodnak és finomulnak, ugyanakkor azonban más rétegek süllyedőben vannak, régi politikai és gazdasági erejük hanyatlik, termelési eszközeik az emelkedő osztályok birtokába vándorolnak. A földműveléssel foglalkozó osztály sorában a deklaszifikálódás következménye gyanánt feltűnnek *απελάται* és *έκτημοοοι*, azok a földbérlők, akik kis földjüket bérbe kapják a birtokostól s ezért a termés hatodrésszével fizetnek.⁵

A vagyon és a többtermelés erejével a nemesség mellé felzárkózó iparos-, kereskedő- és földművelőosztályok a tőke falaival körülvéve lassan egységes arcvonallá kovácsolódtak össze a nincstelen osztály, a magántulajdon áldásából kiszorított földmunkások és városi szegény elemekkel szemben. A fejlődés természetes folyamán a gazdasági tekintetben leszorult rétegek száma nőtt, helyzetük pedig súlyosbodott. A kisbirtokosok függő helyzete a nagybirtokkal szemben egyre súlyosabb következményekre vezetett; a föld az adósságok szaporodásával kicsúszott kezükből s igen gyakran ezzel együtt — a személyi zálogon alapuló kölcsönök sokasodásával — szabadságukkal fizették meg elesettségük árát. A nemesség pedig a társadalom épületének felfelé, egyre meredekebben vékonyodó magaslátán támasztékokat keresett és talált a plutokrata rétegek jog és egyenlőség után áhító sorai-
ban, hogy az (*πεντακοσιοιμέδιμκοι*), a háromszázmérősök (*ιππείς*) és a kétszázmérősök (*λευγίται*) immár nem születési előjogon, hanem vagyon szerint differenciált társadalmában irányítsa tovább számbeli minoritásával egyáltalán nem arányban álló politikai befolyásával az állam ügyeit. A vagyon mértéke a mérő (mina), ami azt bizonyítja, hogy a vagyon alapja még mindig elsősorban a földtulajdon, illetőleg annak terményei: a gabona, az

olaj, a bor stb. De ha a földtulajdon a politikai jogok gyakorlásának még mindig főtámasztéka is, a terménygazdálkodás hanyatlását semmi sem palástolhatja többé; a pénzgazdálkodás a kereskedelem és ipar fejlettsége, a termények nagyobbmértvű kicserélése nyomán egyre nagyobb elterjedtségre tesz szert, bár teljes kizárólagosságot az ókorban sohasem igényelhet.

A társadalomból kirekesztett, a vallási kultuszokból kizárt, politikai jogokat nem gyakorló szegény elemek, a θήτες társadalma békés fejlődés révén alig remélhette életjogai elismerését. A szokásjog összegyűjtésére választott hivatalnokok, a θεσμοθέται nem tudták, de nem is akarhatták a jogvédelem kapuit megnyitni a δήτες előtt, hogy a származás és vagyon privilégiumaival körülbástyázott társadalomba befogadják a nincstelenek tömegét. Csak amikor a társadalmi harc annyira kiélesedett, hogy a szegény nép élére álló Kylon szétrobbantással fenyegette a makacs oligarchiát (G32. Kr. e.), történt meg az első, bár sikertelen kísérlet a vezetőosztályok részéről, hogy engedményekkel mérsékeljék a kiontott vértől felizgatott szenvedélyeket.

Az *Alkmaionidák*, egy athéni nemesi család előkelő szerepe a Kylon-féle tyrannisi kísérlet elhárításánál, arra utal, hogy a nemesi családok jelentősége a társadalmi osztályok harcának kiéleződése közben csorbitatlan maradt. Ez nem is feltűnő, hiszen az egységes politikai akaratot a plutokrácia frontján nyilván nem a frissen beérkezett rétegek, hanem a nagytradíciójú nemesi családok képviselték. *Drakon* fellépése (621. Kr. e.), aki a thesmotheták közül emelkedett fel a belső ellentétek kiegyenlítőjének jelentőségteljes szerepére, a vérbosszú primitív ösztönének a jog uralmával akart végetvetni; az athéni társadalom problémái ekkor azonban már nemcsak a jog, hanem a szociális gondolat jegyében vártak megoldásra; az egész társadalmi szervezet reformjára volt szükség, melynek figyelemmel kellett lenni a tömegek érdekeire is.

A hagyomány Solon nevéhez fűzi azt az alkotmány- és társadalmi reformot, mely az első állomása s egyszerűs mind az alapja is annak a fejlődésnek, mely Athént el-

indította a demokrácia útján. Az antik források töredékes volta, az a bizonytalanság s azok az ellentmondások, melyek a reformátor munkája körül az ókori tradícióban található, csak itt-ott ütnek rést azon a szinte mitikus homályon, mellyel a görögség tisztelete és büszkesége körülvette Solont, a *bölcsset, a költőt, az államférfit és az embert*. A származása körüli találgatás már az ókori íróknál is feltűnik, ami alátámasztja Aristoteles adatát, mely szerint Solon a középosztályból származott.” A hagyomány, mely minden változást nevekhez szeret fűzni s az athéni társadalom timokratikus hierarchiájának megvalósulását Solon archonságának évébe teszi, nem számol azzal, hogy a társadalmi fejlődést nem lehet törvényekkel rendezni, legfeljebb befolyásolni. *Az athéni demokrácia alapító chartája*, ahogyan egy francia történettudós Solon alkotmányát nevezi,⁷ egy érett társadalmi fejlődés törvényeit fogalmazta meg és az állam eszméjének nyerte meg a partikuláris érdekek között szétforgácsolt osztályokat. Így tehát az athéni történetben ő az első államférfi, aki a maga alkotásainak érvényét egy nagyobb fejlődés szemszögéből látta és a társadalmi osztályok szükségleteit harmóniába igyekezett hozni az állam érdekeivel. A nemzeti öntudat, mely elégiáiban megnyilatkozik, történeti elhivatottságának érzése, mely az európai emberiség első dokumentációja, nemcsak az athéni és ión szellemiség nagy alakjává avatja, aki egyszerre a görög történet hőse és a hellén bölcsesség időtlen szimbóluma, hanem az európai kultúra egyik építőmesterének világtörténeti jelentőségével veszi körül már saját korában is legendákkal eszményített személyiségét (594. Kr. e.).

A fennálló társadalom szerkezetét Solon törvényei nem változtatták meg, de előmozdítói voltak mégis egy új fejlődésnek, mely alárendelte az osztályérdekeket az állam érdekének, a süllyedő osztályokat megállították a lejtőn s először érvényesítették a szociális gondolatot, a társadalmi igazságosság rendjét. Az eladósodott parasztosztályt a teljes pusztulástól megmentette a Solon által elrendelt **σεισάχθεια** azaz az adósságcsinálta rabszolgaság eltörlése, mellyel a nagybirtokos nemesség túlhatalmasodását meg-

gátolta, a kisbirtokososztály egzisztenciáját megvédte. De nem lépett a radikális reformátor útjára sem, mert a nagybirtokok felosztására nem vállalkozott, s így a bérmunkások aspirációinak nem tett eleget. A szélsőségekkel való szembefordulásra valóban csak olyan hatalom és tekintély birtokában vállalkozhatott, amelyről a források tanúskodnak; nemcsak archon volt, egy magas, de múltó méltóság betöltője, hanem döntőbíró is, egyeztető je szembenálló pártok kiélesedett küzdelmének.

A kisbirtokososztály talpraállítása jelzi a keretet, melyben Solon tevékenysége lezajlott. Athén az ő elképzelésében a földművelők állama volt, az iparos és kereskedő néprétegek sorsa az ő törvényeiben nem kapott külön szabályozást. A neki tulajdonított pénz-, súly- és mértékreform azonban arra utal, hogy a város és tengerpart lakossága is fejlődött, ha problémái még nem is foglalkoztatták az államot. A társadalmi osztályoknak az államügyek intézésében való részvétele, valamint adó- és katonakötelezettsége a vagyon nagysága szerint történt, mégpedig elsősorban a földvagyon hozadéka szerint. *Az ötszáz-
mérősök, a lovagok és a kisbirtokos* *ἑυρίται* az a három osztály, melynek a hagyomány szerint Solon teljes polgárjogot adott. A választás és választhatóság joga ezt a három osztályt illette; mint már láttuk, a leszármazás elve nem volt döntő már ebben az időben az osztályhoz való tartozás szempontjából. De az sem lehet kétséges, hogy a hagyományok ereje nagyobb volt ezúttal is a törvények erejénél, mert csaknem száz év múlva is szokás volt az ősök keresése, a nemzetséghez való tartozás hangsúlyozása azoknál, akik szerepet óhajtottak játszani az állam életében.⁸ A leszármazás elvének áttörése azonban — még ha ennek gyakorlati jelentősége nem is mutatkozott meg ebben a korban — kihatásaiban nagyjelentőségű s egyben első lépése volt Athénnek a demokratikus berendezkedés útján.

A három vezetőosztály tagjai viselték az állami tisztségeket, de a gyakorlatban a legmagasabb hivatalok még mindig a nemesek kezében voltak, éppen úgy, mint az *areopagos*, a legnagyobb tekintélyű testület (mely körül-

belül azt a hatáskört töltötte be, mint Amerikában a legfelsőbb bíróság). A *tanács* (βουλή) melybe a négy törzs százszáz tagot delegált, aligha keletkezhetett Solon idejében; az areopagos mellett alig lehetett valami funkciója, nem is lehet egykönnyen belátni, hogy a nemesekből álló areopagos mellett mi szükség lehetett még egy tanácsadó testületre.⁹

Az első három osztály mellett a θήτες, tehát a hivatalviselésből kizárt szegény nép ugyancsak megtalálta a helyét a Solonnak tulajdonított alkotmány keretei között; a hivatalnokválasztás és a bíráskodásban való részvétel joga az, melyet forrásaink szerint Solon megadott a zsellérek osztályának, melyhez talán hozzászámíthatjuk az iparból és kereskedelemből élő szegény elemek sokaságát is. Az athéni εκκλησία a nép gyülekezete volt, mely a hivatalnokokat (ekkor valószínűleg még csak a kisebbeket) választotta s a törvényeket megerősítette. A ήλιαία, azaz az esküdtszék pedig ugyancsak a θήτες soraiból került ki és a bíráskodás teendőit végezte, de jogai valószínűleg éppen úgy korlátozottak voltak még ebben az időben, mint az εκκλησία-é. Ezeknek a népi képviselőknek első küzdelmes korszakát közelebbről nem ismerjük. Igazi jelentőségük csak később bontakozott ki, amikor a népszuverenitás elve Athénben teljes elismerésre talált. De ha majd méltatni akarjuk az athéni demokráciát fénykorában, nem szabad elfelejtenünk azokat az első virágokat, melyeknek termését csak késő nemzedékek tudhatták magukénak.

Az irány, melyen Solon elindította az athéni állam fejlődését, nem számolt a társadalom valamennyi tényezőjével, de nem is láthatta előre azokat az erőket, melyek éppen az ő kezdeménye nyomán törtek előre. A tengerpart lakosai, a halászok és kereskedők tekintélye emelkedett, a lehetőségek, melyek Solon reformjai nyomán feltárultak, a vagyongyűjtő rétegek előtt, meggyorsították a kapitalistaosztály elhatalmasodását, — csakhogy többé nem a földbirtok növelésével, mert ezt éppen Solon akadályozta meg, hanem a kereskedelem és az iparüzés segítségével és az ezekkel párhuzamosan fellépő hódító törekvések ápolásával. Az ingatlanvagyonnak a földvagyonnal való egyenlő

elbírálása, mely a Solon-féle alapelvek következménye gyanánt regisztrálható, megerősítette az athéni középosztályt, a demokrácia motorját, bár ennek politikai következményei nem mutatkoztak meg azonnal. A nagybirtokosok rétege, mely a *Philaidák* körül tömörült és a hegyvidék lakossága, melynek vezetői a *Peisistraidák* voltak, továbbra is a politikai élet előterében maradtak, csakhogy mellettük a Solon reformjai nyomán megerősödött kisbirtokosok és a tengerpart gazdagodásnak induló iparosai és kereskedői is részt kívántak és kaptak az államügyek vezetésében. Az *Alkmaionidák* családja, mely már eddig is előkelő szerepet játszott az athéni történetében, ezeknek a feltörekvő rétegeknek élén ismét jelentőséghez jutott. Az egyensúly azonban ingadozott a küzdő osztályok között; a három osztály ugyanis, mely a politikába beleszólással bírt, két pártot alkotott s éppen az újonnan szerepet játszó középosztály képezte a mérleg nyelvét az ingadozó erőviszonyok játékában.

A politikai és társadalmi fejlődés, mely Solon archonsága után megfigyelhető, ennek az egyensúly nélküli állapotnak következménye, mely hol az anarchia, hol a tyrannis felé sodorta az állam hajóját.

^{1852.} *Damasias* két évig tartó archonsága (583-81) már az egyeduralom szelét hozta, hogy azután egy sikertelen kísérlet nyomán *Peistratos* kaparintsa magához a hatalmat (561-60). Ha *Peisistratos* emléke fényesen is él az athéni hagyományban, mint a város hatalmának fejlesztőjéé, aki befelé a szociális haladás, kifelé a nemzeti aspirációk megvalósításában szerzett érdemeket, a szabadság levegőjét, mellyel Solon, ha kis mértékben is, megízeltette az athéniakat, nem tudta elfelejtetni többé. Halála után fiai alatt a demokratikus erők egyre nagyobb lendülethez jutottak, melyet még külső beavatkozás sem fékezhetett. A demokrácia ugyanis a friss nacionalizmussal egyesült, ami végleg eldöntötte a tyrannis sorsát. A középosztály kezébe ragadta az ügyek irányítását, megbuktatta a tyrannist, visszaverte a beavatkozó spártaiakat és újabb, most már döntő határkőhöz vitte az athéni osztályharcot.

Forrásaink egy Alkmaionidának, *Kleisthenesnek* tulajdonítják azt a rendezést, mely a demokrácia jegyében szervezte meg az athéni társadalmat (508—7 Kr. e.). A valóságban a kleisthenesi alkotmány nem más, mint a soloni államrend történelmi fejleménye, mely magában foglalja annak a közel száz évnek minden történelmi tanulságát, mely az első charta óta végbement az athéni állam és társadalom szerkezetében. A nagybirtokososztály politikai hatalma ekkor már teljes hanyatlásban volt; a tyrannis éppen úgy ártott neki, mint a spártaiak szövetsége, mely a kibontakozó nacionalista áramlat szemében kompromittálta. A kisbirtokososztály paraszti konzervatizmusa önmagában nem volt komoly lendítőkeréke a demokratikus fejlődésnek.

A kleisthenesi alkotmány mögött új társadalmi erők felépését kell sejtenuünk, melyek Solon korában nem voltak még számbaj övök, de a Solontól Kleisthenesig eltelt időben eléggé megerősödtek ahhoz, hogy részt követeljenek maguknak az állam vezetésében. Ezek a tengerpart halász- és hajósnepei s a Peistratos alatt várossá fejlődött Athén polgárai voltak.

Peistratos alatt fejlődött számbajövvő tengeri hatalommá Athén, s neki tulajdonítja a hagyomány azokat a nagy közmunkákat is, melyek — mint a vízvezeték elkészítése — igazi várossá formálták az addig inkább parasztközségnek tekinthető települést. Peisistratos, midőn megtörte a partikuláris erőket jelentő nagybirtokosok hatalmát, szükségképen megerősítette a kisemberek tömegét, majd a zsarnokságok azóta már jólismert receptje szerint imperialista célokat tűzött eléjük, hogy a tömeg ingatag hangulatának kedvezőtlen hullámzásait a hódítások sikerével és zsákmányával fordítsa kedvezőre. Ez viszont magával hozta a tengeri hatalom, a flotta nagyobbarányú kifejlesztését, a lakosságnak *naukráriákra* való felosztását, ami a katonai, illetőleg hajósszolgálat fokozását s egyszersmind az adók emelését is jelentette. A kisemberek tömege, amely először lelkesedett a tyrannis nyújtotta gazdasági előnyökért, később egyre keservesebben kezdte fizetni a múltó konjunktúra árát, úgyhogy midőn Peisistratos uralma véget ért, már alig emlékezett az egykori kedvezményekre,

sokkal inkább a jelen súlyos anyagi és katonai terheire. A nagybirtokosztály, mely gazdasági és politikai téren egyaránt sokat szenvedett az egyeduralom önkényétől, megadással fogadta az új rendszert, melyet Kleisthenes és a demokrácia győzelme jelentett, annál is inkább, mert ha szűkebb keretek között is, politikai jogainak szabad gyakorlását remélte tőle.

Kleisthenes valóban le akart számolni a tyrannis minden csökevényével, de gondja volt arra is, hogy az oligarchia ne nyerve vissza soha többé egyszer már elvesztett hatalmát. A társadalom naukráriákra való beosztása a tyrannis centralizációs törekvéseit szolgálta. Peisistratos a leszármazáson alapuló beosztást, a frátriák és az azokból összetevődő *phylék* emlékét akarta ezzel kiirtani és Kleisthenes, amikor a társadalmat naukráriák helyett ismét phylékre osztotta, nem akarta a nemesség uralmának a kereteit visszaállítani. Éppen ezért Kleisthenes phyléi csak nevükben emlékeztetnek az ősi társadalmi tagozódásra. A négy régi phylé helyett tíz új phylére osztotta Kleisthenes Athén népét és ezzel a tetteivel egyszerre fordult szembe a tyrannis és az oligarchia hagyományával. Az új phylék szerkezete semmiben sem emlékeztetett a régiekre, de a naukráriákra sem, hacsak annyiban, hogy a leszármazás elvét Kleisthenes is elvetette, éppen úgy, mint Peisistratos. A centralizáció elvével szemben a helyi, partikuláris erők szabadabb tevékenységét mozdította elő, csakhogy a kleisthenesi *demosok* — a társadalom új egységei — már nem a nemesi önkormányzat, hanem valóságos népi képviseltek voltak. Az új phyléket ugyanis τριτύς-ökből alakította meg Kleisthenes; Attikát harminc trittysre osztotta, a helyi szempontok figyelembevételével és három trittysből alkotott egy phylét. Csakhogy ezek a trittysök nem földrajzilag azonos tájából voltak összeválogatva. A város (ἄστυ), a síkság (μεσόγειος) és a tengerpart (παραλία), tehát három különböző vidék egyaránt tíz trittysre oszlott s a phyléket alkotó trittysök mindegyike más-más tájékok démosait képviselte. Tehát a régi phylékkal való minden coincidencia ki volt zárva, hiszen itt leszármazási szálon

összetartozó társadalmi egységek helyett különböző geográfiai települések egyesültek egy politikai egységbe.

A társadalomnak ez az új démosokon alapuló tagozódása nem szüntette meg az osztályoknak azt a vagyoni alapuló hierarchiáját, mely Solon óta a katonai és politikai jogok és kötelességek alapjául szolgált. Az első három osztály hivatalviselési jogát Kleisthenes nem terjesztette ki a legszegényebb osztályra, a θήτες-re, tehát nem építette szélesebb alapokra a demokráciát, mint Solon, de a meglevő keretek között intenzívebbé, igazán belterjessé tette, teljessé téve az ugyanazon osztályok tagjai közötti egyenlőséget azáltal, hogy a nemesek összefogását megakadályozta s a régi családok rokoni ágakon szétágazó, familiáris érdekeket képviselő klikkjeinek befolyását az új phylék olvasztókemencéjében frissen feltörő társadalmi osztályok akaratával forrasztotta egybe.

A kleisthenesi demokrácia tehát nem népi demokrácia, sokkal inkább kapitalista demokrácia, mely a politikai jogok teljességének gyakorlását csak a tőkésosztályok számára biztosította. A boulé, azaz a tanács, melynek eredete bizonytalan, de működése aligha kezdődhetett korábban Kleisthenesnél, a phylék kiküldötteiből állott (minden; phyle száz tanácstagot βουλευτής-ī küldött a tanácsba) s ennek az ötszáz bouleutainak a kiküldése volt az a legfontosabb politikai aktus, mely az új phylékben lefolyt, hiszen a tanács volt a legfontosabb szerve az athéni törvényhozásnak, de a végrehajtó hatalomnak is. A tanács terjesztette ugyanis a népgyűlés elé a törvényjavaslatokat (προβούλευμα), a tanács kiküldötte, az *epistates* elnökölt az ekklesián, s a tíz részre osztott évben a tanács 50-50 tagjából felváltva alakult *πρυτανεία*-k kormányozták az államot, hogy ilyen módon minden phyle résztvegyen az állam irányításában. E mellett a kormányzótestület mellett a hivatalnokok hatásköre eltörpült, illetőleg a tanács felügyelete alatt állott, annál is inkább, mert maguk a hivatalnokok is jó részben a tanács tagjaiból kerültek ki, ha nem is ott, hanem a népgyűlésen választották meg őket. Az areopagos hatáskörét Kleisthenes nem korlátozta; az a tény azonban, hogy az areopagos tagjai ugyanazok voltak, akik a boule-

ban irányították egykor az állam ügyeit, mutatja azt, hogy mint önálló testületnek a hatásköre egyre kisebbedett, de azonfelül a boule intézte a törvényhozás mellett a kormányzás legfontosabb ügyeit és alig valószínű, hogy a tanács tagjai az aeropagosban megváltoztatni igyekeztek volna azt, amit ugyanők a bouleban egykor elhatároztak.

A népszuverenitás igazi képviselőivé ekkor, Kleisthenes korában emelkedett a népgyűlés, melyben valamennyi társadalmi osztály, így a legszegényebbek, a $\theta\eta\tau\epsilon\varsigma$ is jelen voltak. Adataink arra vonatkozóan nincsenek, hogy milyen volt pontosan a hatásköre Kleisthenes korában, hogyan gyakorolta jogait a Krisztus előtti VI. században. Mégis, a későbbi fejlődés ismeretében feltételezhetjük azt, hogy éppen Kleisthenes korában lép a népgyűlés annak a fejlődésnek az útjára, mely a IV. században Kr. e., tehát *Demoszthenes* korából már jól ismert előttünk. A törvények megerősítése, a hivatalnokok választása, az esküdtszékek tagjainak kijelölése kétségen kívül már Kleisthenes korában a népgyűlés feladatai közé tartozott.

A Kleisthenesnek tulajdonított reformok demokratikussá tették az athéni államot, de nem alakították át demokratikussá az egész társadalmat, melynek jelentős része még most is kívülrekedt a jogok teljességének gyakorlásából, ugyanakkor, midőn a kiváltságos osztályok egymás közötti egyenlősége már a valóságban is megszületett. Az *ostrakismos* intézménye, mely ugyancsak Kleisthenes reformjai közé tartozik, hatalmas fegyvert adott a társadalom kezébe a tyrannis ellen azáltal, hogy számkivetésbe küldhette azt a politikust, aki a nép véleménye szerint veszélyt jelentett az állam szabadságára. így a tyrannis veszélye elmúlnak látszott, a nemesség túlhatalma pedig végleg megtört. Ugyanakkor a kapitalistaosztályok uralma megerősödött. Nem belső, hanem külső események, a külpolitika volt az, mely a kleisthenesi államrend további demokratikus átalakulásához vezetett. A Peisistratos által kezdeményezett tengeri politika folytatása, mely ellen Kleisthenes és rendszere síkraszállt, hozta meg a demokrácia alapjainak az egész (szabad) népre való kiszélesítését, a népi demokráciát.

Az athéni nacionalizmus, melyet Peisistratos uralma felszított, Kleisthenes reformjai nyomán öntudatosodott.¹⁰ A thétes rétegei, melyek nem részesültek még ekkor a politikai jogok teljességében, az új, demokratikus szerkezetű államban megtalálták a lehetőségeket, a görög külpolitika pedig az alkalmat adta meg, hogy számuknak és munkájuknak megfelelő helyet küzdjenek ki maguknak az athéni államban.

A perzsa támadás, mely alig 20 évvel Kleisthenes reformjai után pusztulással fenyegette Athént, megbukott az athéni hopliták hősiességén, Miltiades katonai génuszán. A leszámolás gondolata azonban ott kísértett és Athén válaszára került; *Aristeides* és *Themistokles*, az első a konzervatív földbirtokos rétegek képviselője, a második az új, feltörő osztályok előharcosa, veszik kézbe az athéni politika irányítását. A *strategosi* (hadvezéri) méltóság, melynek jelentőségét a folytonos háborúk megnövelték, vált a nép vezéreinek kedvenc hivatalává, háttérbe szorítva a régi méltóságokat, elsősorban az archonok tisztét. A tíz stratégot a boule tagjai közé választották és szemben a többi hivatalnokokkal, akiknek a számára az iteratio, tehát az újjaválasztás tiltva volt, újra és újra viselhették méltóságukat a nép bizalmából. Így a stratégosok az állandóságot képviselték a tanácsban és (bár a polemarchos tiszte megmaradt) nemcsak a hadviselés irányítói voltak, hanem egyszersmind a népakarat legelismertebb képviselői, akiknek személye — szemben a tanács sorshúzással kijelölt tagjaival — fémjelezve volt a nép közvetlen bizalmával, melynek szuverenitása annál inkább nőtt jelentőségben és elismerésben, minél inkább kényszerítették a külső események Athént az egyre nagyobb háborús erőfeszítésekre. 487 óta a főbb hivatalnokokat a phylék megválasztással előre kijelölt tagjai közül kisorsolták; mivel a stratégosok tisztségét választással töltötték be ezután is, közjogi méltóságuk a hivatalnokok hierarchiájának az élére került.

A védekezés politikája, melyet Aristeides és a konzervatívok képviseltek, a perzsák felett kivívott győzelmek és a delosi szövetség megalakítása után egyre inkább tudatos hódító, imperialista politikává változott és Themistokles,

a haladó társadalmi osztályok vezére volt az első, aki ezt a hódító politikát nemcsak Perzsia felé, hanem magában Hellasban is megvalósítani kívánta. A konzervatívok a mérsékelt hódítás mellett, melyet kizárólag a Perzsia elleni védekezés szempontjából kívántak, magában Hellasban elfogadták a hatalmak egyensúlyát és Spárta irányítását. Themistokles volt az első, aki a demokráciának, mint eszmének nemzetközi hódító erejét felismerte; ennek az ideálnak egész Görögországban való érvényesítésétől várta Spárta hatalmának, s ezzel együtt a konzervatív, haladást gátló erőknek a megtörését. Ezt a politikát örökölték tőle azután az őt követő athéni demokratikus államférfiak. Themistokles ideálja nem valósult meg; a demokrácia eszméje nem tudta hatalmába hajtani egész Görögországot és a peloponnesosi háború, mely a demokráciák és oligarchiák között kitört, hanyatlásba vitte a görögség klasszikus korszakát. De a demokrácia ekkor bukásában mutatta meg igazi erejét s erősebbnek bizonyult az őt legyőző oligarchikus uralomnál, bebizonyítva azt, hogy az eszmék erejét nem a fegyverek éle, hanem a bennük rejlő erkölcsi tényezők nagysága határozza meg.

A folytonos háborúk, melyek újabb és újabb emberkontingenst kívántak, szükségképpen eredményezték a testesnek a katonai szolgálatba való teljes bevonását s ezzel együtt leomlottak azok a korlátok is, melyek eddig politikai érvényesülésük útjába meredtek. Már talán Themistokles korában felvetődött a legalsóbb néposztálynak a jogok teljességébe való helyezésének a gondolata,¹¹ de csak hosszú küzdelmek hozták meg a teljes egyenlőséget. Az aeropagos, mely politikai hatalmát eddig makacsul megtartotta, a perzsa háború alatt még egy utolsó kísérletet tett elvesztett befolyása visszaszerzésére.¹² Kimonnak, a konzervatív párt utolsó nagy hadvezérének a megbuktatása megadta a módot a demokraták élén álló *Ephialtes*nek a gyűlölt ellenfél hatalmának megtörésére (462-61). Az aeropagos közjogi befolyását megszüntette, politikai jogaitól mindörökre megfosztotta, s azokat a népgyűlésre, a tanácsra és bírói jogainak egyrészét az esküdtszékre ruházta. A konzervatív osztályok politikai irányítása az aeropagos-

szál együtt sírbaszállott; Ephialtes ugyan életével fizette meg ezt a lépését, de a demokrácia Athénben végleg győzött és a világtörténet egyik legnagyobb népvézere, οἰμαγωγός-a, *Perikles* megvalósította azt a nagy politikai álmot, melyből egy történeti valóság, Athén virágkora bontakozott ki.¹³

A demokrácia, mely Perikles korában virágzott Athénben, valóban a népuralom államformája volt, melynek szervezete semmiben sem maradt el a demokrácia modern struktúrájától. A törvényhozó, bírói és végrehajtó hatalom szétválasztása, melyet az újkorban Montesquieu tudatosított, mint az alkotmányos állam princípiumát, intézményesítve tűnik elénk a Kr. e. V. század athéni demokráciájában. A hatalom legfőbb forrása a nép, melynek kezében van minden jog. Azonban ezt a hatalmat a népgyűlés nem gyakorolja egyedül, hanem törvényhozó jogait megosztja a tanáccsal, a végrehajtó hatalom gyakorlására tisztviselőket választ, a bírói jogkör ellátására pedig — néhány különleges bíróságtól eltekintve, melyek közül az áeropagos volt még mindig a legnagyobb tekintélyű — a saját köréből sorshúzással delegált embereket.

Az *ekklésia*, mint a népszuverenitás tulajdonképeni letéteményese döntött ekkor már az állam legfontosabb ügyeiben. Béke és háború, a külpolitika kérdései, a hadviselés irányítása, a hivatalnokok megválasztása, a törvények ellen vétők megfélékezése stb. mind a népgyűlés hatáskörébe tartoztak. A nép elé kerülő javaslatok azonban már keresztülmentek a tanács szűrőjén (*probuleuma*), a megválasztás alá kerülő tisztviselők érdemességének bírálata (*dokimasia*) pedig ugyancsak megtörtént a *boulé* részéről, mikorra az *ekklésia* határozni készült a tisztviselő személye fölött. Ilyen módon a népszuverenitás gyakorlása jelentős részben a tanácson keresztül történt, de a végrehajtó hatalom is, mely tulajdonképen a hivatalnokok kezében volt, a tanács tagjaiból alakult 50 tagú *prytaneiák* s azon belül 378-77 óta a kilenc *proedroi* és az *epistates* legfőbb irányítása mellett működött. A magistratusoknak a népképviselőttől való szoros függése biztosította a hivatalnokok közérdekű eljárását, melyet másfelől a minden polgár

részére nyitva álló feljelentési jog (εισαγγελία) azok ellen, akik a törvény vagy az alkotmány ellen vétének (γραφή παρανόμων) amúgyis megfelelő ellenőrzés alatt tartott. A régen az areopagos által gyakorolt felügyelet a törvények végrehajtása felett (νομοφυλακία), melyet a köztársaság lehangyatlásának korában külön e célra választott tisztviselők (νομοφύλακες) gyakoroltak, a köztársaság klasszikus korában minden polgár erkölcsi kötelessége volt.

A nép és a tanács szoros felügyelete alatt az athéni nép tisztviselői valóban a nép akaratának végrehajtói, a közösség szolgálói voltak, de az alkotmány egyéb módon is gondoskodott arról, hogy a kezükbe kerülő hatalom sohase váljon az önkény eszközévé s az egyszer elnyert hivatal ne szolgáljon a hatalomvágy öntudatlan vagy tudatos táplálójául. A kollegiális hivatalnokrendszer, mely tehát ugyanarra a hatáskörré sohasem egy hivatalnokot küldött ki, a magistratusoknak évenként való megújítása, mely — a strategosok kivételével — tiltotta ugyanannak a személynek újra való megválasztását, mind azt a célt szolgálta, hogy a tisztviselők inkább a szolgálói, mint parancsolói legyenek a polgárságnak. Ha mégis a Thukydidesnél megszólaló Perikles az athéni demokrácia dicsőségének tekintette, hogy a polgárok önként engedelmeskednek a megválasztott tisztviselőknek¹⁴ — ez csak annak a bizonyítéka, hogy a Kr. e. V. század athéni polgársága érett volt a hatalomra, s a szabadságot, melyet élvezett, valóban a haza üdvére és nem az önző féktelenségre fordította.

A hivatalnokok kijelölése általában sorshúzás útján történt, így az archonoké, akiknek tekintélye olyan mértékben süllyedt, amilyen mértékben nőtt a népgyűlés és a tanács hatásköre. Sorshúzás útján töltöttek be még számos hivatalt, így a demosok bíráinak tisztét, az εισαγωγείς, Athén kincstartói, a város rendjére felügyelő tisztviselők stb. hivatalát. Választás útján töltötték viszont be a magasabb kincstartói méltóságokat, a szaktudást igénylő technikai ügyek lebonyolítását végző hivatalokat, nagyobb jelentőségű kultikus funkciók felügyelőit s utoljára, de nem utolsó sorban (amiről az előbbieken már történt említés) a tíz stratégos méltóságát, akik a perzsa háború óta a leg-

nagyobb rangot reprezentáló hivatalnokok voltak, s akiket újra meg lehetett választani, szemben a folyton változó többi magistratussal. Az ő méltóságuk nemcsak háborúk idején volt a legfontosabb, de békeidőben is, mint a tanács tagjai beleszólásuk volt az állam és az adminisztráció minden dolgába, minthogy őket tekintették a népbizalom leg-súlyosabb hordozóinak.

A népszuverenitás elvének megfelelően a bírászkodás joga ugyanúgy a népet illette, mint a törvényhozás, vagy a végrehajtás, az exekutíva. Az areopagos és néhány kevésbé jelentékeny bírói testület mellett a *heliáiák*, tehát az esküdtszékek hatáskörébe tartozott úgy a köz-, mint a magánviszonylatokban való bírászkodás (*γραφαί* és *δίκαι*). Az esküdtszékek tagjait az archonok sorsolták ki a tribusokból, 600-at mindegyikből s az így 6000 tagból álló heliaiát 10 szekcióra osztották. Ezek a szekciók bírászkodtak azután a thesmothák felügyelete mellett. Ha fontosabb ügyben kellett döntenet, két vagy három szekciót is egyesítettek, az ión racionalizmus elvének megfelelően, mely a többség nagyobb hozzáértését magától értetődőnek tartotta.

Valóban csodálatos, hogy abban az államban, melyben a nép szuverenitása először nyert elméletben és gyakorlatban egyaránt elismerést, ahol az állam tisztviselői, még a legnagyobbak is, a törvények és a nem kevésbé hatalmas szokások vaskapcsaival voltak a tömeg akaratának alárendelve — egyetlen ember akaratára és lángelméje két évtizeden keresztül döntő befolyást gyakorolhatott a birodalomra, a nőtt Athén közügyeinek irányítására. Pedig Perikles közjogi méltóságát tekintve éppen olyan strategos volt, mint előtte annyian, jelentőségre mégis több, mint előtte és utána valamennyien. Nem a tiszttség, amelyet viselt, határozta meg politikai befolyását, hanem a tekintély, melyet személyisége minden külső méltóság nélkül is élvezett s melyhez elsősorban hatalmas ékesszólása, nagy politikai művészete segítette hozzá.¹⁵ Igazi *δημαγωγός* volt, aki az agorán szavainak mézével megittasította polgártársait, felemelte őket a maga gondolatainak szárnyaira s ő maga nem kényszerült lesülyedni a tömeg akaratának végre-

hajtó szolgájává. Ebben az értelemben kell értékelnünk Thukydides szavait, aki szerint Perikles nem került sohasem a tömeg befolyása alá: mindig ő vezette a népet és nem megfordítva. Szerinte csak névleg volt Athénben demokrácia, valójában az első ember vezette az államot.¹⁶ Ha mégis Perikles uralma egy percre sem tűnt fel senki előtt egyeduralomnak, ez az athéni népvezér személyiségének varázsán túl azokban az elvekben keresendő, melyek az ő politikai ténykedéseiben tükröződnek. Az ő szemében minden hatalom letéteményese a nép; ennek megfelelően minden korlátot el kell távolítani, mely akadályozza jogai gyakorlásában. Mindenekelőtt a szabad *társadalom valamennyi osztályát* felruházta Perikles a politikai jogok teljességével. Tehát a legalsó osztály, a *θητες* előtt is megnyitotta valamennyi hivatal, így az archoni méltóság elnyerésének lehetőségét is (457-56). Perikles azonban nemcsak elméleti politikus; tisztában van azzal, hogy a jogok gyakorlása elsősorban gazdasági kérdés, meg kell teremteni azokat a materiális feltételeket a szegény osztályok számára, melyek nélkül minden — egyébként üdvös célokat szolgáló — politikai akció soha meg nem valósuló kezdemény marad. A *misthophoria*, azaz az állami ügyekben való részvételért járó díjazás lehetővé tette a társadalom legalsó rétegei számára is a napi politikában való közreműködést, így rendszeresítették Perikles javaslatára az esküdtisékek tagjainak díjazását,¹⁷ a peloponnesosi háború folyamán pedig a díjazást a népgyűlés tagjaira is kiterjesztették.¹⁸ A demokrácia látszatra teljes volt. A nép minden osztálya elnyerte a jogok egyenlőségét s most már az állam védelmet nyújtó sáncain csak a metoikosok és a rabszolgák rekedtek kívül, akiket az akkori görög közfelfogás egyszerűen nem vett emberszámba, nem ismervén a természetjogot, mellyel csak későbbi századok emberies gondolkozása ajándékozta meg a világot.

Azzal, hogy Perikles óta az athéni polgárok fizetést kaptak az államügyekben való részvételért, a politika a szabad athéni társadalom foglalkozásává lett, de egyre kevesebb polgárának vált hivatásává. A *termelés*, a társadalmi osztályok rangsorának legfontosabb erkölcsi mércéje

idők folyamán egyre inkább elvesztette becsületét a polgárság előtt, mely az állam támogatására építette lassanként létét és a politikai elfoglaltságot tekintve a szabad polgár egyetlen méltó tevékenységének, a termelő munkát azoknak az osztályoknak tette kötelességévé, melyek a jogokból születésük következtében kirekesztettek voltak, a metoikosoknak és a rabszolgáknak. Perikles, aki reformjaival elindította ennek a fejlődésnek, természetesen még nem láthatta meg ezt az eltévelyedést, annál kevésbé, mert az ő korában egy gazdag birodalom anyagi támasztékai, s az ezekből folyó perspektívák egészen más jövőt jósoltak Athénnek. A peloponnesosi háború, mely nemcsak hatalmi tekintetben semmisítette meg, hanem gazdasági alapjaiban is tönkretette az athéni imperiumot, csak külső oka volt a hanyatlásnak, mely az athéni társadalomban megindult a Kr. e. V. században. A tulajdonképeni süllyedést azonban a munka becsületének a hanyatlása okozta, az igazi dolgozóosztályoknak az állam kereteiből való kirekesztése. Az athéni demokrácia tehát nem a dolgozók demokráciája, hanem a privilegizált osztályok uralma volt.

A szabad Athén történetének utolsó fejezete, mely a peloponnesosi háború végétől a makedón hódításig, Nagy Sándor koráig terjedt, elsősorban a társadalom morális erőinek a hanyatlásával jellemezhető, s ugyanakkor a szociális problémák kiéleződése figyelhető meg a szabad társadalom keretein belül is. Az állam gazdagságának le hanyatlásával a társadalom anyagi alapjai is megromlottak, az erkölcsi erők fékét pedig eloldotta a Perikles által kezdeményezett, de csak az ő halála után uralomra jutott *radikális demokrácia*, mely ugyanakkor, midőn a tömegeknek az állam ügyeibe való *közvetlen* befolyását biztosította, nem gondoskodott egyszersmind a szaktudás *kötelező megszerzéséről* és a politikával foglalkozó polgárság *erkölcsi neveléséről*. Ezeket a feladatokat vállalták magukra azután a *szofisták*, a görög értelmiségnek ezek a furcsa tanítómesterei, akik kétségtelen érdemeket szereztek az ékesszólás fejlesztése és a filozófiának az ember és az emberi dolgok felé való irányítása tekintetében. Ugyanakkor

azonban a hozzáértés helyett a hozzászólást, erkölcsiség helyett az erkölcstelenség igazolását tanították. Ilyen módon a tömegember alantas érzélemlilága az ékesszólás köntösébe burkolva és az értelem látszatával vértézve, eluralkodott az athéni közéletben. Az érzelmi és értelmi alacsonyrendűség és az immoralitás árjával szemben *Sokrates*, a klasszikus görögség utolsó hőse szegült szembe, de heroikus áldozata sem állíhatta meg a hanyatlást, mely nemcsak Athén, hanem egész Hellas süllyedését eredményezte. Sokrates áldozata mégsem volt hiábavaló; az erkölcsi lelkiismeret feltámadását az ő ragyogó példája hívta életre a görögség legjobbjaiban, s neki köszönheti a filozófia módszereinek nem egy alapvető elvét és az erkölcstan a maga egész alapvetését. Ugyanakkor a politikai gondolat és a politika tudományának is megalapítójává vált.¹⁹ *Platon* államelméletei, melyeket a *Politeia*-ban és a *Nomoi*-ban kifejtett, valamint politikai művei, a *Politikos* és a *Gorgias* nemcsak egy racionalista-idealista etika talajából fakadtak, hanem át és át vannak szöve az író korának politikai tanulságaival, éppen úgy, mint *Aristoteles* politikája — s ami különösen jellemző *Platonra* —, vörös fonalként húzódik végig minden politikai elméletén az a rendkívül erős érzelmi reakció a demokrácia ellen, melyet saját tapasztalati élményein túl a Mesteren esett jóvátehetetlen igazságtalanság sarkalt naggyá.

A Kr. e. IV. század hajnalán a radikális demokrácia már *ὀλιγαρχία*-ba, csöcselékuralomba torkollott, melyben a régi konzervatív beállítottságú osztályok politikai befolyása és fékező ereje megszűnt.²⁰ *Platon* súlyosan elítélő ítéletei a tömegről („mely sem a legnagyobb rossz, sem a legnagyobb jó elkövetésére nem képes, sem eszest, sem eszetelet nem tud cselekedni, hanem azt teszi, amit véletlenül éppen tehet”) ²¹ szükségképeni következésül hozták, hogy nem a többségre, hanem az egyes emberekre akarja építeni az ideális államot. Az igazságosság eszménye, mely az államban kell hogy tetet öltön, szerinte sohasem válhatik a tömeg, legfeljebb kevés ember erényévé. Az erény egyedül a tudás által szereshető meg *Platon* szerint, tehát a filozófusok méltóak igazán az állam vezetésére. A jóra írá-

nyúló akaratot a nevelés adhatja meg, mely így válik akár a törvényeken keresztül is, az ideális államalakítás legfontosabb eszközévé.

A demokratikus állam nem alkalmazhatja azokat az eszközöket, melyeket Platon idealizmusa megkíván, s így a demokrácia nem nyerhette el a nagy bölcs tetszését, ha örökkévaló csillogást is ad ennek az államformának az a jellemzés, melyet éppen ő adott neki: „Szinte a legszebb államformának tarthatná az ember: mint a mindenféle virágokkal telehintett tarka ruha, éppúgy a mindenféle életformával tarkított állam is a legszebb külsőben jelentkezik.”²²

A platóni állam ugyan elsősorban a *vovç*, tehát az értelem konstrukciója, de ugyanakkor számotvet azokkal a materiális tényezőkkel is, melyek állam és társadalom helyzetét döntő módon befolyásolják. A magántulajdon hatása az ember és azon túl a közösség magatartása szempontjából, éppen úgy nem került el Platon figyelmét, mint a családnak, ennek az ősi kapcsolatnak a közösség érdekeit keresztező, de mégis ki nem küszöbölhető fontossága. Innen azután az ingadozás a *Politeia* és a *Nomoi* elméletei között, melyek közül az előbbi a friss racionalizmus, utóbbi már a realitásokhoz közeledő, a gyakorlatiasság igényeivel számotvető politikai gondolkodás alkotása. *Az egyéni éa közösségi érdek konfliktusának Platon az első tudatos teoretikusa.*

Az ókori demokrácia másik nagy bírálója, *Aristoteles* az államformák kritikájában sokkal gyakorlatibb szempontok alapján áll, mint nagy athéni elődje, Platon. A gazdasági tényezők jelentőségét a társadalomban olyan fokon értékeli, amint megtanította a kor, amelyben élt s melyet a? óta évszázadok történeti fejlődése igazolt. A demokrácia nagy problémái, az örvények, melyek fenyegetik, a stágeirai bölcs lángelméjében olyan pontos felismerőre találtak, hogy a XX. század jogszociológusai nem egy tekintetben változatlanul idézhetik az ő megállapításait a demokrácia és jog viszonyát illetően. Gazdasági síkon közeledik a demokrácia meghatározásához,²³ melyben ő a vagyontalanok uralmát látja és a városok lakosságát tartja a leg-

alkalmasabbnak erre a „proletárdemokráciára”. Észreveszi azt a problémát, amelyen a mi időnkben az arányosított választási joggal igyekeznek segíteni, hogy t. i. a többség által leszavazott kisebbség akarata nem tud kifejezésre jutni, holott ez a kisebbség éppen a demokrácia elvei következtében ugyanúgy jogot formálhat az államügyek irányításához, mint a többség. Azaz szerinte is az a veszély fenyeget a demokráciában, hogy a közösség egyik, bár nagyobb része uralkodik a másik részen, azaz a szabadság, mely Aristoteles szerint a demokrácia alapelve, végül is zsarnokságot eredményezhet. Azt is látja, hogy a többség, mely uralkodik, a szegény emberekből tevődik össze, a gazdagok pedig kisebbségben vannak. Ennek a problémának a vizsgálatában nem merül el, holott itt a kapitalista társadalmi rend legégetőbb kérdései vetődnének fel, melyek Aristoteles korában sok rokonságot mutattak fel a modern társadalmak ugyanilyen jellegű problémáival. Jogi formulázása a demokratikus szabadság lényegéről mai szemmel is változatlanul elfogadható. Aristoteles szerint a demokratikus szabadság egyik feltétele az, hogy a polgárok felváltva legyenek alattvalók és vezetők, azaz mindenki résztvegyen az államügyek vezetésében és szolgálatában.²⁴

A szegények uralma, azaz a demokrácia és a gazdagok uralma (akik rendszerint származásban is különböznek tőlük), tehát az oligarchia között a középosztály uralmát tartja Aristoteles kívánatosnak s ennek uralma a *politeia*, azaz az alkotmányos demokrácia, ahol a törvények uralkodnak, — az igazságos állam, melyért Aristoteles lelkesedik, ahol a morál a tulajdonképeni uralkodó, ehhez pedig a nevelés segíti hozzá a, z embert. Így párosultak a Platónnál túlhatalmas elméleti szempontok Aristotelesnél a gyakorlati politika tudományának szempontjaival. A definíciók ugyan sokszor bizonytalanok, az író szubjektívizmusa néha túlrad és elmosza úgy a gyakorlat, mint az elmélet körvonalait: mégis a politikai tudomány történetében napjainkig óriási hatást gyakoroltak Aristoteles állambölcseleti és politikai tanai s aki a demokrácia filozófiai gyökereihez nyúl vissza, nem kerülheti el, hogy újra és újra fel ne la-

pozza a stageirai bölcsnek az idők messzeségében is soha el nem fakuló, mindig élő igazságokat tartalmazó lapjait.²⁵ *Platon* és *Aristoteles* gondolatai az államról nemcsak a politika tudományának első nagy alapvetései; történeti források is egyszersemind, mert a problémák, melyek bennük felvetődnek, a Kr. e. IV. század görögségének kínzó kérdései, melyek sok tekintetben közelebb visznek bennünket az athéni demokrácia hanyatlásának megértéséhez. A jog és erkölcs közötti egyensúly, mely a demokrácia virágkorában jellemzője volt az athéni társadalomnak, 100 év leforgása alatt teljesen megbomlott, az állam elszegényedése következtében a polgárok egyre szűkebb körének a kezébe kerültek a technika fejlődése következtében finomodó termelési eszközök, a kapitalizmus által felgerjesztett önzés és bírvágy, a korrupciót egyre inkább úrrá segítette a fékeiktől már régen megfosztott demokráciában. A minden korlátot áthágó individualizmust nem tudta többé szolgálatába állítani a haza áldozatot követelő érdeke. Nem a nagy egyéniségek hiánya hozta magával Athén lehanyatlását; a társadalom erkölcsi értékeinek romlása, a morális erők meglazulása vitte sírba az athéni demokráciát. Ezen nem segíthetett Demosthenes, de még egy újra születő Perikles is gyenge lett volna hozzá.

*

A demokrácia fája az ókorban nemcsak az Aegei-tenger partjain talált termőtalajra. Itáliában, Róma világhatalommá emelkedő városában szintén működtek azok a társadalmi erők, melyek demokratikus államot akartak teremteni a Tiberis partjain. A demokrácia megvalósulásának pillanata azonban a római történelemben csaknem összeesik a monarchia megalakulásának történelmi tényével. Az ókori római történetírás és az annak nyomán dolgozó modern tudományos kutatás sokkal inkább az individualista történeti szemlélet útjára tévedt, semmint hogy a nagy személyiségek héroszok magasságába emelt alakja mögött felismerhette volna a történet igazi hőseinek, a tömegeknek vérrel és könnyel dúsan áztatott útjait. Ha olvasunk is az antik forrásokban *Popularesről*, ha hallunk is a mo-

dem tudományos művekben demokrata pártról, vagy nép-pártról, mégis az egész római történet a monarchia kialakulásáig alig tűnik fel másnak, mint a régebbi időkben a patriciusok és plebejusok közjogi küzdelmének, a köztársaság második felében pedig egyes nagy egyéniségek egyeduralomra irányuló törekvéseinek, melyekhez a népi tömegek csak a statisztériát szolgáltatták. A demokratikus erők politikai aspirációi, a városállam korlátainak ledöntésére kovácsolódtak, tudatos politikai célokat maga elé tűző népi mozgalom elismerése elé szüntelenül gátul emelkedik a modern történetírás szemléletében a hősök kultusza. A gazdasági, vallási, jogi, irodalmi, népi, társadalmi stb. fejlődés synoptikus szemlélete erősítheti csak meg azt a szociológiai szemléletet, melyre szükség van a római tömegmozgalom emberibb megítéléséhez. A római állam és társadalom, irodalom és művészet, jog és vallás fejlődésének szintéziséből sikerülhet majd azoknak az elemeknek számbavétele, melyek a római világ demokratikus elemeit s ezeken keresztül a római demokrácia történetét megelevenítik. A politika elméletének művelői Rómában nem jutottak el egy Platon vagy egy Aristoteles jelentőségéig, a rómaiak, a gyakorlati politika nagymesterei, nem versenyezhettek az elméleti politika művészeivel, a görögökkel. *Polybios*²⁶ és *Cicero*²¹ művei ugyan bepillantást engednek a római alkotmány szervezetébe, problémákat vetnek fel és megoldásokat keresnek rájuk, a római alkotmány, a római társadalom és a római demokrácia mibenléte felől mégis igazában csak a rómaiak *őszinte története* tájékoztathat.

Deha el is készül majd egyszer a római demokrácia történetének az igazság szelleméhez hű életírása, ez sem fogja árnyékba borítani a görögségnek azt a történeti érdemét, hogy megteremtette az államformát, mely méltó életformája azóta is a szabad művelt nemzeteknek. *A demokrácia ősei és első Hősei kétségkívül az athéniak maradnak, akiknek emlékezete nem halványulhat el, amíg szabadságszerető népek élnek a földön.*

JEGYZETEK.

¹ Arist.: Ath. pol. XIV. 3. (Hude)

² A kifejezés Renantól származik. V. ö. R. Cohen: La Grèce et l'hellénisation du monde antique. (Clio. Introduction aux études historiques, 2.) 1. 1., R. De Saussure: Le miracle grec. Paris, 1939.

³ Isokr. Areop. 14.

⁴ Arist.: Ath. pol. III. 5.

⁵ Arist.: Ath. pol. XXX. II. 2., Plut. Solon 13. V. ö. G. de Sanctis: Αῤῥῆς 195. sk. 1.

⁶ Ath. pol. V. 3., Pol. 1296 a.

⁷ Croiset: Les démocraties antiques 47. 1.

⁸ Arist.: Ath. pol. XXI. 2.

⁹ Arist.: Ath. pol. VIII. 4., Plut. Solon 18. V. ö. G. De Sanctis Αῤῥῆς 251. 1.

¹⁰ Herodotos a kleisthenesi demokrácia sikerének tartotta Athén nagyhatalmi állásának a kifejlődését. V. 66., 78.

¹¹ V. ö. Plut.: Arist. 22. Themistoklesről ld. U. Kahrstedt: Pauly—Wissowa R. E. V. A. 1934. 1686. 1. skk.

¹² V. ö. Arist.: Ath. pol. XXIII. 1.

¹³ Swoboda: Ephialtes. Pauly—Wissowa R. E. V. 2849. skk. L

¹⁴ Thuk. II. 37. 3.

¹⁵ Platon: Gorgias X.

¹⁶ Thuk. II. 65. Perikles modern jellemzésére E. Hohl: Perikles a Marchs-Müller-féle Die Meister der Politik t. I. II. kiadás. Berlin, 1923. 39. skk. 1., J. Gregor: Perikles. München, 1944., H. Berve: Perikles. Leipzig, 1940., H. Willrich: Perikles. Göttingen, 1936.

¹⁷ Arist.: Ath. pol. 27., Polit. 1274. a.

¹⁸ Thuk. VIII. 64.

¹⁹ P. Janet: A politikai tudomány története. Budapest, M. T. A. kiadása. Ford.: Lőrincz Bél'a. I. 121. sk. L

²⁰ Arist.: Ath. pol. XXVII. 4.

²¹ V. ö. Kriton 3.

²² Az állam. VIII. 557. Szabó M. fordítása. Platon összes művei I. k. 1068. 1.

²³ Pol. III. 8. 1280. a.

²³ V. ö. Halasy Nagy József: A politikai tudomány kezdetei. Parthenon-tanulmányok 1. 78. skk. 1.

²⁴ V. ö. Szabó Miklós: Aristoteles Politika. A Magyar Filozófiai Társaság könnvtára 4. Bevezetés.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM.

1. A GÖRÖG DEMOKRÁCIA.

A görög demokrácia forrásai és irodalma azonosak a görög történet forrásaival és irodalmával. Wachsmuth: *Einleitung in das Studium der alten Geschichte-je* (1895) óta, M. Cary: *The document, Sources of greek History, Oxford, 1927.* a legfontosabb forrásösszegyűjtés. Aristoteles: 'Αθηναίων uoXireiu-ja az athéni alkotmány és társadalmi történet legfontosabb forrása csak 1892-ben került elő, de ezenkívül még számos értékes, de elveszettnek hitt ókori emléket őriztek meg a papyrusok. V. ö. Eilabel: *Die kleinere Historiker. Fragmente aus Papyr., 1923., K. Preisedanz: Papyrusfunde und Papyrusforschung, Leipzig, 1933., A. Calderini: Manuale di Papirologia, Milano, 1938.* A görög történetírók Teubnernál megjelent kiadása mellett az angol és francia kiadványok (*Scriptorum classic. Bibliotheca Oxoniensis*, valamint az *Association Guillaume Bude* irányítása alatt kiadott *Collection des Universites de France*) érdemelnek említést. Külön is említést érdemel Diehl: *Anthologia lyrica graeca I. Leipzig, 1924.* és Jacoby nagyszerű kiadványsorozata: *Die Fragmente der griechischen Historiker, Berlin, 1923.* —

Az epigráfiai, archeológiai és numizmatikai források felsorolását mellőzöm, csak utalok azokra a nagy munkákra, ahol legmegbízhatóbb összefoglalásuk megtalálható. Elsősorban a *The Cambridge Ancient History* (szerk. J. B. Bury, S. A. Cook, F. E. Adcock, Cambridge, 1923., illetőleg Bury halála óta M. P. Charlesworth) kötetekre utalok, melyek bibliográfia szempontjából a legteljesebbeknek mondhatók. A *Cambridge Ancient History* mellett a Halphen-Sagnac szerkesztésében megjelent *Peuples et Civilisations II.* második kötetére kell utalnom (írta P. Rousset, P. Cloche és R. Grousset közreműködésével), valamint a G. Glotz szerkesztette *Histoire Générale* görög történeti kötetekre Kiváló forrás és irodalomgyűjtése teszi értékessé R. Cohen művét: *La Grèce et l'hellénisation du monde antique, Paris, 1934.* (*Clio. Introduction aux études historiques, 2.*) Főleg eseménytörténetet ad, de a részletek és a források pontos használata miatt nagy haszonnal olvasható: G. Busóit: *Griechische Geschichte-je Bd. 1 4. Gotha, 1893 1904., Ed. Meyer: Geschichte des Altertums* kötetei (4. Aufl. Stuttgart—Berlin, 1921.), melyeket legújabbban H. E. Stier adott ki, K. J. Beloch: *Griechische Geschichte-je Bd. 1-4. Gotha, 1893—1904.,* az ideák világába is bepillantást nyújt, de egyszersmind tendenciózus is. A modern politika szemlélete rontja meg H. Berve egyébként érté-

kes művét: *Griechische Geschichte I. Haelfte von den Anfängen bis Perikles*, Freiburg in Breisgau, 1931. *Zweite Haelfte. Von Perikles bis zur politischen Auflösung*, Freiburg in Breisgau, 1913. (*Geschichte der führenden Völker. 4. Bd.*) Fejlődéstörténeti párhuzamai teszik értékessé M. Rostovtzeff művét: *A history of the ancient World t. I. The Orient and Greece*, Oxford, 1926. (2. kiadása 1930.) A legújabb kutatásokra lei. Fischer E.: Századok, 1944. 63. sk. L

A görög intézmények történetére vonatkozólag a Paul-Wissowa-Kroll-féle *Real-Encyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaften* cikkei mellett még mindig tanulságos olvasmány *Fustel de Coulanges* (magyarra is lefordított és a M. T. Akadémia kiadásában megjelent) *La cité antique*, Paris, 1863. műve, valamint *A. Croiset: Les démocraties antiques*, Paris, 1909., *R. Glover: Democracy in the ancient world*, Cambridge Univ. Press. 1933., *R. J. Bonner: Aspects of Ath. democr.* Univ. of Calif. Press 1933.

A görög (és római) intézmények kitűnő feldolgozása a *Die Kultur der Gegenwart*, Leipzig, 2. Aufl. 1923. sorozatában *Willamowitz—Moëllendorf, J. Kromayer és A. Heisenberg: Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer. Bd. II—IV., G. De Sanctis: Ἀρχαία Ἱστορία della repubblica ateniese dalle origini alla età di Pericle. Seconda edizione*, Torino, 1912. ma is egyik legkiválóbb története az athéni intézményeknek, valamint a *Storia dei Greci dalle origini alla fine del secolo V. Vol. I—II. Firenze*, 1939. Nagyon értékes *G. Glotz: La cité grec. Evolution de l'humanité 14. Paris*, 1928. Az *Iwan Müller-féle Handbuch der klassischen Altertumswissenschaften* sorozatában nagy haszonnal forgatható *G. Busóit* (—Swoboda): *Griechische Staatskunde 2. Aufl. Bd. I. 1920. (Busóit), Bd. II. 1926 (Swoboda)*.

A görög szociális és gazdasági élet történetére még mindig nélkülözhetetlen *K. J. Beloch: Die Bevölkerung der griech. rom. Welt*, Leipzig, 1886. Iránytmutató volt a maga korában *J. Burckhardt: Griechische Kulturgeschichte (R. Marx-féle kiadása 1929.)*, *R. von Pöhlmann: Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt. 3. Aufl. I—II. München*, 1925., *Fr. Oertel: Die soziale Frage im Altertum, Neue Jahrb. für Wissensch. 1927. 1. sk. V. ö. Klio, XXI. 1927. 441. sk.*, *F. A. Wright: Greek Social Life*, London, 1925., *J. Hasebroek: Griechische Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte bis zur Perserzeit. Tübingen*, 1931. Külön ki kell emelni *J. Glotz* művét: *Le travail dans la Grèce ancienne. Hist. économique de la Grèce, depuis la période homérique jusqu'à la conquête romaine*, Paris, 1920.,

J. Toutain: *L'Economie antique. Evolution de l'humanité* 20. Paris, 1927. Az egész ókor gazdasági rajzát adja Ft. Heichelheim: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums. I. (történeti rész), II. (irodalom).* Leiden, 1938.

II. A RÓMAI DEMOKRÁCIA.

A római demokrácia történetének forrásai, melyek meg-egyeznek a római történet forrásaival, összegyűjtve megtalálhatók a *Cambridge Ancient History* (fentebb már idézett) köteleiben. A G. Glotz szerkesztésében megjelent *Histoire générale* kötetei között E. Pais, G. Bloch és J. Carcopino írták a római demokráciával kapcsolatos köteteket. Piganiol munkái (*Halphen-Sagnac: Peuples et civilisations III. kötet: La conquête romaine 3e éd. Paris, 1939.* es *Histoire de Rome Clío. Introduction aux études historiques 3. Paris, 1939.*) kitűnő bibliográfiát nyújtanak.

Az olasz tudományos irodalomból főleg a jogtörténészek, P. Ronfante, Arangio-Ruiz és P. de Francisci kötetei jönnek itt számításba. *Homo: Institutions politiques romaines.* Paris, 1937. *L'Evolution de l'humanité XVIII.* ma is nélkülözhetetlen a római intézmények vizsgálatában. A forradalmak korára U. Kahrstedt: *Grundlagen und Voraussetzungen der röm Revolution (Neue Wege zur Antike, 1926),* W. Enzlin: *Die Demokratie und Rom (Ph. LXXXII, 1927, 313.),* G. De Sanctis: *Rivoluzione e reazione nell'età dei Gracchi (A. β. R. N. S. II. 1921, 209. sk.)* mellett újabban Ronald Syme könyve hoz új szempontokat: *The Roman revolution. Oxford, 1939.* A populáresnek mint tudatos politikai mozgalomnak a szerepére Id. A. Fischer: *Contributo alla storia del movimento dei Popolares, Róma, 1937.* a modern tudományos történetírás klasszikusai közül Th. Mommsen, E. Pais és G. Ferrero könyvei még ma is haszonnal forgathatók. A gazdasági fejlődésre Rostovtzeff és Fr. Heichelheim már idézett könyvei mellett Tenney Frank nagy sorozata érdemel említést: *An Economic Survey of Ancient Rome I-V. 1933-1940,*